

RSn073 Čeština pro překladatele

2. Lexikologie; principy slovotvorby a rozšiřování slovní zásoby češtiny

Zbyněk Michálek

Osnova předmětu

- ▶ úvod a základní pojmy; zvuková stránka češtiny; grafická stránka češtiny; morfematika
- ▶ **lexikologie; principy slovotvorby a rozšiřování slovní zásoby češtiny**
- ▶ tvarosloví substantiv, příslovcí a předložek
- ▶ tvarosloví adjektiv, zájmen a číslovek
- ▶ tvarosloví sloves, spojek, částic a citoslovcí
- ▶ skladba – věta a výpověď, valenční a závislostní syntax, větné členy
- ▶ skladba – shoda přísudku s podmětem, interpunkce, aktuální členění větné, odchylky od pravidelné větné stavby, zápor ad.
- ▶ stylistika – základní principy a pojmy, stratifikace češtiny
- ▶ stylistika – funkční styly
- ▶ kompozice textu (textovost, členění textu, koherence, koheze)

Minulá hodina

- ▶ nějaké otázky?
- ▶ korektorské značky

Obsah

Nauka o slovní zásobě (lexikologie)

Nauka o slovnících (lexikografie)

Rozšiřování slovní zásoby češtiny

Nauka o slovní zásobě (lexikologie)

- ▶ slovní zásoba jazyka (lexikum)
 - ▶ jádro × periferie
 - ▶ národní × individuální
 - ▶ aktivní (5000–10 000) × pasivní (cca 40 000 → SSČ)
- ▶ slovo
 - ▶ celek s ustáleným významem (lexikalizace)
 - ▶ ve větě může měnit místo (odběhnout × od domu)
 - ▶ lexikální jednotka, lexém (lex) × slovo
 - ▶ značková × popisná slova
 - ▶ frazém
 - ▶ věcný (obsahový, slovní, lexikální) × gramatický význam

Nauka o slovní zásobě (lexikologie)

- ▶ jednoznačná (monosémantická) × mnohoznačná (polysémantická) slova
- ▶ sémantické pole
- ▶ nadřazená × podřazená × souřadná slova (hyperonyma, hyponyma, kohyponyma)
- ▶ synonyma × antonyma × paronyma
 - ▶ antonyma polární × komplementární
- ▶ stylově bezpříznaková × příznaková slova

Stylově příznaková slova

- ▶ podle spisovnosti
 - ▶ spisovná
 - ▶ běžná
 - ▶ hovorová
 - ▶ knižní
 - ▶ odborná (termíny)
 - ▶ básnická (poetismy)
 - ▶ nespisovná
 - ▶ obecněčeská
 - ▶ dialektismy, regionalismy (*rozsvítit* × *rožnout*, *překážet* × *zavazet*)
 - ▶ profesionalismy
 - ▶ slang
 - ▶ argot

Stylově příznaková slova

- ▶ podle dobového hlediska
 - ▶ archaismy
 - ▶ historismy
 - ▶ neologismy
 - ▶ okazionalismy

- ▶ podle citového zabarvení
 - ▶ lichotná (famiální)
 - ▶ mazlivá (meliorativa)
 - ▶ dětská
 - ▶ domácká (hypokoristika)
 - ▶ zjemnělá (eufemismy)
 - ▶ hanlivá (pejorativní)
 - ▶ zhrubělá (dysfemismy)
 - ▶ zveličelá (augmentativa)
 - ▶ vulgarismy
 - ▶ nadávky
 - ▶ žertovná, posměšná

Ustálená slovní spojení

- ▶ sousloví
- ▶ multiverbizace (pluriverbizace) × univerbizace
- ▶ frazém
- ▶ ustálené přirovnání
- ▶ pranostika
- ▶ přísloví
- ▶ (pořekadlo, rčení, úsloví)
- ▶ výrok, citát
- ▶ klišé

Obsah

Nauka o slovní zásobě (lexikologie)

Nauka o slovnících (lexikografie)

Rozšiřování slovní zásoby češtiny

Nauka o slovnících (lexikografie)

lemma

typy slovníků

- ▶ podle zaměření
 - ▶ naučné (encyklopedické)
 - ▶ všeobecné
 - ▶ specializované
 - ▶ jazykové
 - ▶ výkladové
 - ▶ překladové (dvoujazyčné, vícejazyčné)
- ▶ podle způsobu třídění
 - ▶ abecední
 - ▶ retrográdní
- ▶ věcné a synonymické
- ▶ podle druhu zaznamenané slovní zásoby
 - ▶ synchronní
 - ▶ historické
 - ▶ terminologické
 - ▶ dialektologické
 - ▶ slangové
 - ▶ frazeologické
 - ▶ cizích slov
 - ▶ zkratk a značek
 - ▶ autorské
 - ▶ vlastních jmen
- ▶ obrazové (vizuální)
- ▶ podle speciálního účelu
 - ▶ pravopisné, ortografické
 - ▶ etymologické
 - ▶ frekvenční
 - ▶ synonymické (antonymické)
 - ▶ slovník rýmů
- ▶ podle velikosti
 - ▶ kapesní
 - ▶ malé
 - ▶ střední
 - ▶ velké

Obsah

Nauka o slovní zásobě (lexikologie)

Nauka o slovnících (lexikografie)

Rozšiřování slovní zásoby češtiny

Základní způsoby obohacování slovní zásoby češtiny

- ▶ tvoření slov
 - ▶ odvozování (derivace) (*lesík* ← *les*)
 - ▶ skládání (kompozice) (*vodovod*, *pravdomluvný*)
 - ▶ zkracování (abreviace) (*aj.*, *VUT*, *MUDr.*, *gympl*)
- ▶ sémantické tvoření
 - ▶ rozšiřování významu (generalizace) (*limonáda*)
 - ▶ zužování významu (specializace) (*pivo*)
 - ▶ přenesení významu (metafora, metonymie, synekdocha) (*ručička*, *holínka*, *Praha*)
- ▶ vytváření víceslovných (sdružených) pojmenování (sousloví, frazémy) (*vysoká škola*)

Základní způsoby obohacování slovní zásoby češtiny

- ▶ přejímání (*fotbal*)
 - ▶ odkud můžeme přejímat?
- ▶ kalkování (doslovný překlad)
 - ▶ k. lexikální (gramatické) (*bleskurychle* ← *blitzschnell*)
 - ▶ k. sémantické (*[počítačová] myš* ← *mouse*)
 - ▶ k. frazeologické (*mějte hezký den* ← *have a nice day*)
 - ▶ k. hybridní (*nádhera* ← *überhēre*)
- ▶ substantivizace (adjektiva) (tzv. konverze) (*vstupné, pokladní, vrchní*)
- ▶ apelativizace proprií (*volt, donkichot*)

Odvozování

- ▶ fundace
- ▶ základové (fundující) slovo
- ▶ odvozené (fundované) slovo (*led* → *ledový* → *ledovec*)
- ▶ slovotvorný prostředek (formant): stejný × nestejný, hrát × hrát *si*, běhat × naběhat *se*, břeh × pobřeží
- ▶ motivující × motivované × nemotivované slovo
- ▶ vztahy mezi fundujícím a fundovaným slovem
 - ▶ mutace (*hřebec* → *hřebčín*, *modrý* → *modřina*)
 - ▶ modifikace (*dům* → *domek*, *učitel* → *učitelka*, *hrát* → *vyhrát*)
 - ▶ transpozice (*lovit* → *lov*, *vysoký* → *vysoko*)
- ▶ hláskové alternace

Hláskové alternace

zakladatel – zakládat

letadlo – létat

lítovat – lítost

vykonat – výkon

koně – kůň

učesat – účes

kup – koupit

šťastný – štěstí

vejce – vaječ

veze – vozí

hřát – zahřívát

otřást – otřes

vyrábět – výroba

zaječice – zajíc

matka – matek

lež – lži

v domě – ve vodě

vypsat – výpis

vytknout – vytýkat

ubrat – ubírat

suchý – schnout

mladý – mladí

plat – platit

žena – ženě

dobrý – dobře

učesat – učesu

ukázat – ukážu

ovce – ovčák

Riga – řížský

Riga – v Rize

Praha – Pražan

Praha – v Praze

prach – prášit

smíchat – směs

vlk – vlček

vlk – vlci

britský – britští

anglický – angličtina

nádoba – v nádobě

bílý – bělásek

zpívat – zpěvák

tráva – na trávě

vím – vědět

harfa – na harfě

dům – v domě

smích – směšný

topit se – tonout

hýbat se – hynout

zahýbat – zahnout

vléct – obléct

6.2 Slovtvorné kategorie

Jiným podstatným hlediskem při pokusech o klasifikaci odvozených slov reálných i potenciálních je míra pojmové vzdálenosti mezi významem slova základového a slova odvozeného. V zásadě jde o to, že při derivaci ze slova určité pojmové kategorie (např. substantivní název živočicha (*holub*) nebo adjektivní název barevné vlastnosti předmětů (*modrý*)) se utvoří slovo:

(a) zcela jiné pojmové kategorie (např. název neživého předmětu, budovy, krajinného útvaru apod.) – srov. *holub* → **holubník**, *hřebec* → **hřebčín**, *ryba* → **rybník**; *modrý* → **modřina**; názvy, které jsou výsledkem tohoto typu derivace, označujeme v souladu s tradicí jako **deriváty mutační** a derivaci vedoucí k tomuto typu slovtvorného výsledku pak v souladu s tradicí nazýváme **mutace**;

(b) příbuzné pojmové kategorie; např. z pojmu určité barvy jako vlastnosti předmětu (pojem barvy jako příznaku substance) se derivuje pojem barvy „o sobě“: *modrý* → **modř** nebo pojem barvy jako „příznaku příznaku“, tedy např. jako příznaku děje (dějového příznaku substance): *modrý* → **modře** (*svítit modře*); v těchto případech mluvíme v souladu s tradicí o slovtvorné **transpozici**;

(c) téže pojmové kategorie, v rámci které jde o kvantifikační **modifikaci**, event. o kvalitativní modifikaci základového významu; do této slovtvorné kategorie spadají zejména diminutiva (*les* → *lesík*), augmentativa (*dub* → *dubisko*) a názvy mláďat (*holub* → *holoubě*).

Uvažujeme-li o slovtvorných kategoriích na této bázi obecnosti, pak rozlišujeme tři **obecné slovtvorné kategorie**: (a) kategorie mutační; (b) kategorie transpoziční; (c) kategorie modifikační.

Slovotvorné kategorie

- ▶ k. mutační
- ▶ k. modifikační
- ▶ k. transpoziční
- ▶ příklad některých slovotvorných typů u **substantiv**:
 - ▶ **k. mutační**
 - ▶ jména konatelská (desubstantivní substantiva): *popelář* (← *popel*), *zedník* (← *zeď*)
 - ▶ j. činitelská (deverbální substantiva): *cvičitel* (← *cvičit*), *vládce* (← *vládnout*)
 - ▶ názvy nositelů vlastností (deadjektivní substantiva): *lakomec* (← *lakomý*), *smrtelník* (← *smrtelný*)
 - ▶ ...

Slovotvorné kategorie

- ▶ příklad některých slovotvorných typů u **substantiv**:
 - ▶ **k. modifikační**
 - ▶ jména přechýlená (desubstantivní substantiva): *žákyně* (← *žák*), *Nováková* (← *Novák*)
 - ▶ j. zdobnělá (deminutiva) (desubstantivní substantiva): *tatínek* (← *táta*), *Lucinka* (← *Lucie*)
 - ▶ ...
 - ▶ **k. transpoziční**
 - ▶ názvy dějů (deverbální substantiva): *mytí* (← *mýt*), *jásot* (← *jásat*)
 - ▶ ...
- ▶ příklad některých slovotvorných typů u **sloves**:
 - ▶ desubstantivní verba: *nocovat* (← *noc*), *stolovat* (← *stůl*)
 - ▶ deinterjekční verba: *žbluňknout* (← *žbluňk*), *hafat* (← *haf*)
 - ▶ ...
- ▶ nějaké modifikační deadverbiální adverbium?
- ▶ prefixace sloves nejčastější způsob tvoření sloves, prefix téměř vždy mění význam a vždy vid (jedna výjimka)

Problematické, zajímavé slovotvorné typy

- ▶ **adjektiva účelová** (deverbální): *mycí, hrací, čisticí, měřicí* (tvořena z l-ového participia: *myl* → *mycí*, *čistil* → *čisticí*)
- ▶ **a. dějová** (deverbální): *myjící, hrající, čistící, měřící* (tvořena z přechodníku: *myjíc* → *myjící*, *čistic* → *čisticí*)
- ▶ **a. hodnotící** (desubstantivní): *srdečný* (člověk), *živelný* (člověk), *trestný* (čin)
- ▶ **a. vztahová** (desubstantivní): *srdeční* (chlopeň), *živelní* (pohroma), *trestní* (právo)
- ▶ chemické názvosloví (podle mocentsví prvků): *-ný, -natý, -itý, -ičitý, -ečný/-ičný, -ový, -istý, -ičelý, -utý*
- ▶ adjektiva s formantem *-ální*: *aktuální, materiální, speciální, potenciální*

Skládání

- ▶ složeniny nevlastní (juxtapoziční spřežky): *životaschopný, kdovíjaký, nahoru, pětatřicet*
- ▶ s. vlastní: *svítiplyn, česko-rakouský, trestněprávní*
- ▶ s. souřadné (koordinační): *Čechoslovák, sladkokyselý, Rakousko-Uhersko, politicko-ekonomický*
- ▶ s. podřadné (subordinační): *politickoekonomický, velkovýroba*
- ▶ hybridní s.: *radiopřijímač, autoopravna*

Zkracování

- ▶ projev zákona jazykové ekonomie
- ▶ abreviatury iniciálové (akronyma): *ČR, Ph.D.* (písmenné); *DÍČ, IS* (hláskové)
 - ▶ rod buď podle základového slova (*ta ČR, ta PČP*), nebo podle zakončení (*ten ČEZ*), výjimečně jinak či kolísá (*to EET / ta EET*)
- ▶ a. skupinové (zkratková slova): *Spokar, Setuza*
- ▶ slova zkrácená: *úča, zemák, nákladák*
- ▶ grafické zkratky: *s. r. o., mn. č., Jar., Ústí n/L, špan. (ne špaň.), plk, tzv., fce, pí, viz*
- ▶ značky: *W, kg, H₂O*

Děkuji za pozornost.